



# CENA FUTRA

---

Raport na temat przemysłu futrzarskiego w Polsce

---

2024







← Ferma norek

## PRZEMYSŁ FUTRZARSKI W POLSCE I NA ŚWIECIE

W grudniu 2023 r. w Polsce działało 379 ferm zwierząt mięsożernych, a 16 miało status działalności zawieszonej<sup>1</sup>.

W 2021 roku trzymany było na nich około 5,5 miliona norek amerykańskich, 21 tys. lisów oraz 4,7 tys. jenotów<sup>2</sup>. Niestety Główny Inspektorat Weterynarii od 2021 r. nie prowadzi rejestru dokładnej liczby zwierząt, ale według danych opublikowanych przez Komisję Europejską na fermach futrzarskich **w Polsce w 2023 r. było ok. 3,4 miliona norek i 30 tys. lisów**<sup>3</sup>.

Zwierzęta rodzą się w klatkach w kwietniu i maju. Są zabijane późną jesienią, po upływie 6–7 miesięcy. W tym czasie jedyne momenty opuszczenia klatki to odseparowanie od matki i czynności techniczne, np. ważenie. Norki amerykańskie są uśmiercane przez zagazowanie, a lisy i jenoty – przez rażenie prądem<sup>4</sup>.

Polska jest największym producentem futer w Europie i drugim co do wielkości na świecie, po Chinach. Do niedawna potentatem branży w Europie była Dania. Sytuacja zmieniła się jednak po wybuchu pandemii COVID-19. Wskutek dynamicznego rozprzestrzeniania się i mutowania koronawirusa SARS-CoV-2 na fermach futrzarskich rząd duński zdecydował o zabiciu wszystkich norek trzymany na fermach, czyli **ok. 17 milionów zwierząt**<sup>5</sup>. Więcej piszemy o tym w części „Zagrożenie epidemiologiczne na fermach futrzarskich”.

<sup>1</sup> Za Głównym Inspektoratem Weterynarii, dane na dzień 13.12.2023 r.: <https://pasze.wetgiw.gov.pl/uppz1/demo/index.php?l=pl&s=18> [dostęp: 13.12.2023 r.].

<sup>2</sup> Dane pozyskane od Głównego Inspektoratu Weterynarii przez Stowarzyszenie „Otwarte Klatki” na drodze dostępu do informacji publicznej, pismo z dn. 22.02.2022, nr sprawy: WOZH.400.4.7.2022.

<sup>3</sup> Komisja Europejska, *Communication From The Commission on the European Citizens' Initiative (ECI) „Fur Free Europe”*, [online] [https://citizens-initiative.europa.eu/sites/default/files/2023-12/C\\_2023\\_8362\\_EN.pdf](https://citizens-initiative.europa.eu/sites/default/files/2023-12/C_2023_8362_EN.pdf) [dostęp: 11.12.2023].

<sup>4</sup> Komisja Europejska, *Scientific Committee on Animal Health and Animal Welfare, The Welfare of Animals Kept for Fur Production*, [online] [https://www.furfreealliance.com/wp-content/uploads/2016/08/welfare\\_animals\\_kept\\_for\\_fur\\_production.pdf](https://www.furfreealliance.com/wp-content/uploads/2016/08/welfare_animals_kept_for_fur_production.pdf), [dostęp: 13.12.2023].

<sup>5</sup> BBC, *Denmark to cull 17 million mink amid coronavirus fears*, [online] <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-54818615> [dostęp: 13.12.2023].



↑ Ferma norek w miejscowości Orlina Mała, powiat pleszewski

Skóry zwierząt futerkowych są eksportowane, a następnie sprzedawane przez domy aukcyjne (głównie w Kopenhadze, Seattle i Helsinkach). W 2019 r. jeden z najstarszych domów aukcyjnych – kanadyjska NAFA – zakończył działalność na skutek bankructwa<sup>6</sup>. **W 2013 r. skóry norek osiągnęły najwyższe ceny w historii, co spowodowało intensywne powstawanie nowych ferm w Polsce. Od tego czasu jednak ceny sukcesywnie spadają.**

Nowe analizy pokazują, że **globalna liczba norek hodowanych i zabijanych na futra spadła o połowę w ciągu ostatnich dwóch lat** – z 33 mln w 2020 r. do 17 mln w 2022 r. Produkcja futer z norek w UE spadła z 18 mln w 2020 r. do 7,5 mln w 2022 r. Tendencję spadkową obserwujemy też w przypadku skór lisich – w 2022 r. wyprodukowano ich 700 tys. (w 2020 r. było to 1,2 mln).

W Chinach produkcja skór norek spadła z 9,3 mln w 2020 r. do 5,8 mln w 2022 r. Odnotowano również gwałtowny spadek produkcji chińskich futer lisich – z 12 mln w 2020 r. do 8 mln w 2022 r.

---

<sup>6</sup> NAFA, NAFA enters creditor protection (CCAA), [online] [http://www.nafa.ca/page.asp?page=reg/ccaa\\_message.html](http://www.nafa.ca/page.asp?page=reg/ccaa_message.html) [dostęp: 13.12.2023].

## PROBLEMY DOBROSTANOWE NA FERMACH FUTRZARSKICH

Fermy zwierząt futerkowych zbudowane są bardzo podobnie na całym świecie – od Chin, przez Polskę, aż po Kanadę – i **nie są w stanie zapewnić hodowanym zwierzętom odpowiedniego poziomu dobrostanu**. Wszędzie stosowany jest system hodowli klatkowej.

Zwierzęta spędzają całe życie w ciasnych klatkach na drucianym podłożu, przez co cierpią m.in. z powodu wysokiego poziomu stresu, agresji w stosunku do innych osobników lub autoagresji, pogryzień, kanibalizmu, apatii czy uszkodzeń ciała. Często ignorowanym skutkiem uwięzienia w klatce, a być może najbardziej dotkliwym dla zwierząt, jest **stereotypia**, czyli zaburzenie psychiczne objawiające się powtarzaniem czynności, które nie służą zaspokojeniu potrzeb fizjologicznych (np. kręcenie się w kółko, odbijanie się od ścian klatki). Jest to spowodowane brakiem bodźców zewnętrznych i nudą.

**Myśląc o dobrostanie zwierząt hodowanych na fermach, trzeba pamiętać, że są to drapieżniki, które w naturze żyją na bardzo dużych obszarach, spędzają życie w ciągłym ruchu i dużo czasu poświęcają na eksplorację terenu.** Stałe przebywanie w klatkach prowadzi do stresu, bólu i cierpienia, nawet jeśli zwierzęta są regularnie karmione i pojęte<sup>7</sup>.

<sup>7</sup> Komisja Europejska, Scientific Committee on Animal Health and Animal Welfare, *The Welfare Of Animals Kept For Fur Production*, [online] [https://www.furfreealliance.com/wp-content/uploads/2016/08/welfare\\_animals\\_kept\\_for\\_fur\\_production.pdf](https://www.furfreealliance.com/wp-content/uploads/2016/08/welfare_animals_kept_for_fur_production.pdf) [dostęp: 13.12.2023].



← Spragniony lis na fermie w Durzynie, powiat krotoszyński (fot. Andrew Skowron)

Zwierzęta futerkowe hodowane w Polsce na dużą skalę to przede wszystkim norki. W naturze są one bardzo aktywne, pokonują dalekie dystanse, wykorzystują różne kryjówki, dużo pływają, polują i eksplorują środowisko. Dlatego **warunki fermowe nie zapewniają im dobrostanu w wielu aspektach, a wzbogacanie klatek nie jest wystarczające do zredukowania zachowań stereotypowych**<sup>8</sup>. Dla nerek żyjących w warunkach naturalnych pływanie jest jedną z podstawowych czynności. Badanie, w którym za pomocą odbiorników radiowych śledzono 19 nerek w południowej Finlandii, wykazało, że osobniki obu płci przepływały codziennie dystans około 250 metrów, czasami dwukrotnie w ciągu dnia<sup>9</sup>. Brak możliwości pływania powoduje u nerek stres porównywalny z brakiem pożywienia<sup>10</sup>.

**Organizacje ochrony zwierząt wielokrotnie dokumentowały skrajne przypadki znęcania się na fermach zwierząt futerkowych**, gdzie zwierzęta bito czy zabijano je w niehumanitarny sposób. Jednak większość problemów dobrostanowych nie wynika ze złej woli danego hodowcy, lecz z problemów nieodłącznie związanych z systemem klatkowym, typowym dla ferm futerkowych. Skutki tej hodowli są wszędzie podobne: w Polsce, Finlandii, Chinach czy USA<sup>11</sup>.

<sup>8</sup> H.M.K. Axelsson, E. Aldén i L. Lidfors (2009), *Behaviour in female mink housed in enriched standard cages during winter*, „Applied Animal Behaviour Science”, nr 121(3-4), s. 222-229.

<sup>9</sup> J. Niemimaa (1995), *Activity patterns and home ranges of the American mink *Mustela vison* in the Finnish outer archipelago*, „Annales Zoologici Fennici”, nr 32(1), s. 117-121.

<sup>10</sup> G.J. Mason, J. Cooper i C. Clarebrough (2001), *Frustrations of fur-farmed mink*, „Nature”, nr 410, s. 35-36.

<sup>11</sup> H. Pickett, S. Harris (2015), *The Case Against Fur Factory Farming*, [online] [https://www.researchgate.net/publication/305781965\\_The\\_case\\_against\\_fur\\_factory\\_farming\\_A\\_scientific\\_review\\_of\\_animal\\_welfare\\_standards\\_and\\_%27WellFur%27](https://www.researchgate.net/publication/305781965_The_case_against_fur_factory_farming_A_scientific_review_of_animal_welfare_standards_and_%27WellFur%27) [dostęp: 15.01.2024]

↓ Uratowana z fermy norka Kiwi. Mieszka w azylu Szopowisko i uwielbia spędzać czas w zbiorniku z wodą (fot. Andrew Skowron)







↑ Śledztwo na największej fermie norek w Polsce znajdującej się w Góreczkach, powiat krotoszyński

## JAK HODOWLA LISÓW I NOREK RÓŻNI SIĘ OD HODOWLI ŚWIŃ CZY KRÓW

Hodowla zwierząt futerkowych różni się znacząco od hodowli innych zwierząt gospodarskich w trzech aspektach:

- Są to przede wszystkim **drapieżniki**, których potrzeby gatunkowe są całkowicie różne od potrzeb innych zwierząt gospodarskich.
- Jest to produkcja towaru, który nie jest uważany za społecznie konieczny.
- W przypadku innych zwierząt gospodarskich dostępne są różne systemy hodowli i dobrostan można ulepszać w sposób stopniowy, a **w przypadku zwierząt futerkowych istnieje tylko jeden możliwy sposób hodowli i jest on zawsze związany z cierpieniem zwierząt.**

Poprawa warunków na fermach nie jest rozwiązaniem. Na taki krok zdecydowała się Szwajcaria – wprowadzono tam takie same wymagania w kwestii hodowli zwierząt futerkowych jak w przypadku trzymania ich w ogrodach zoologicznych. **W wyniku tego w Szwajcarii nie ma ani jednej fermy**<sup>12</sup>.

W Niemczech wymagania wobec ferm są stopniowo podnoszone (m.in. baseny kąpielowe dla norek). Na początku 2019 r. w tym kraju zamknięto ostatnią fermę norek<sup>13</sup>.

**Wymóg poprawy warunków w praktyce oznacza zamknięcie hodowli, ponieważ przestaje się ona opłacać.**

<sup>12</sup> Fur Free Alliance, *List of national legislation in Europe*, [online] <https://www.furfreealliance.com/wp-content/uploads/2016/02/List-of-national-legislation-Europe-1.pdf> [dostęp: 13.12.2023].

<sup>13</sup> Eurogroup For Animals, *Germany Shuts Down Its Last Farm*, [online] <https://www.eurogroupforanimals.org/news/germany-shuts-down-its-last-fur-farm> [dostęp: 13.12.2023].



↑ Dzień Bez Futra 2022 – Protest zorganizowany pod domem Jarosława Kaczyńskiego, prezesa ówczesnej partii rządzącej

## CO NA TO POLACY?

Według badania Biostatu z listopada 2023 r. 66,1% ankietowanych uważa, że hodowanie i zabijanie zwierząt dla ich futer nie powinno być dopuszczalne. Podobny odsetek (65,8%) badanych popiera zakaz hodowli zwierząt na futro w Polsce.

Co ważne, to że **zakaz hodowli zwierząt na futro popierają wyborcy wszystkich partii**. Według tego samego badania przeciwko hodowli zwierząt na futro opowiedziało się:



**60%**  
wyborców PiS,



**61,1%**  
wyborców PSL,



**75,7%**  
wyborców PO,



**78,7%**  
wyborców Nowej Lewicy,



**71,3%**  
wyborców Polski 2050,



**46,1%**  
wyborców Konfederacji,

którzy wzięli udział w badaniu<sup>14</sup>.

Również w gminach, w których działają fermy norek, **większość mieszkańców popiera taki zakaz**<sup>15</sup>.

<sup>14</sup> Badanie opinii publicznej przeprowadzone przez Centrum Badawczo-Rozwojowe Biostat na zlecenie Stowarzyszenia „Otwarte Klatki”, listopad 2023.

<sup>15</sup> J. Urbański, T. Marcinkowski (2018), Zachodni Ośrodek Badań Społecznych i Ekonomicznych, *Mieszkańcy wobec ferm zwierząt futerkowych: raport z badań w gminach Czarniejewo, Koźmin Wielkopolski, Nowogard* [online] <https://www.zobsie.pl/raporty/14-mieszkanicy-wobec-ferm-zwierzat-futerkowych-raport-z-bada-w-gminach-czarniejewo-komin-wielkopolski-nowogard>, dostęp: [07.01.2024]



## CO O ZAKAZIE HODOWLI ZWIERZĄT NA FUTRO MYŚLĄ MIESZKAŃCY WSI

W latach 2012–2017 w Polsce miało miejsce ponad sto lokalnych protestów przeciwko powstawaniu i rozbudowie ferm norek<sup>16</sup>. **Protesty są organizowane przez mieszkańców obszarów wiejskich, a znacząca część tych osób to rolnicy.**

Zauważają oni olbrzymią różnicę między wiejską produkcją zwierzęcą a przemysłową hodowlą mięsożernych zwierząt futerkowych. Protestują ze względu na **odory z ferm norek, plagi much, zagrożenia związane z uciezkami norek, spadek cen nieruchomości, zablokowanie rekreacyjno-turystycznego potencjału okolicy, zablokowanie możliwości rozwoju rolnictwa ekologicznego czy drobnej działalności usługowej.**

**Ponadto nie chcą mieć w swoim sąsiedztwie hodowli, którą uważają za barbarzyńską.** Mieszkańcy rejonów dotkniętych ekspansją ferm futrzarskich zauważają też wyludnianie się wsi.

Badania opinii publicznej Biostatu odzwierciedlają niechęć mieszkańców polskich wsi wobec przemysłu futrzarskiego: **aż 72,7% pytanym mieszkańców wsi uważa, że hodowanie i zabijanie zwierząt dla ich futer nie powinno być w Polsce dopuszczalne.** Dodatkowo aż 79,2% osób objętych badaniem uważa działanie fermy futrzarskiej w odległości jednego kilometra za czynnik zniechęcający do kupna domu w danej okolicy<sup>17</sup>.



Protest mieszkańców Żórawiny przeciwko fermie norek

<sup>16</sup> J. Urbański, M. Iwański (2018), *Ocena sytuacji branży hodowli zwierząt futerkowych i jej wpływu na polską gospodarkę*, Zachodni Ośrodek Badań Społecznych i Ekonomicznych [online] <https://www.zobsie.pl/raporty/13-ocena-sytuacji-branzy-hodowli-zwierzat-futerkowych> [dostęp: 07.01.2024]

<sup>17</sup> P. Rawicki (2019), *Nowe badania opinii publicznej: co o fermach futrzarskich myślą Polacy?*, [online] <https://www.otwarteklatki.pl/blog/nowe-badania-opinii-publicznej-co-o-fermach-futrzarskich-mysla-polacy>, [dostęp: 12.12.2023].

## DUŃSKI I HOLENDERSKI KAPITAŁ W POLSCE

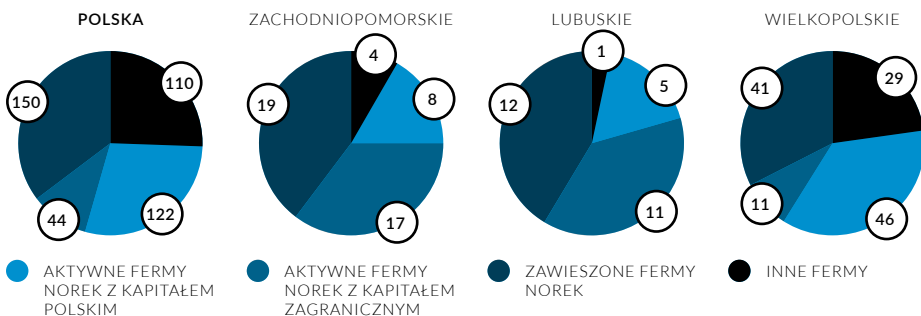
Rozwój przemysłu futrzarskiego w Polsce wynika z wpływów holenderskich i duńskich. Znaczącą część obecnego w Polsce przemysłu futrzarskiego stanowią farmy z kapitałem holenderskim.

Umiejscowione w Polsce zakłady obróbki skór, skąd futra wysyłane są na giełdy do innych krajów, to natomiast inwestycje duńskie i holenderskie. **Zagraniczny kapitał korzysta na łatwości w otwieraniu ferm, mniej surowych przepisach ochrony środowiska i tańszej sile roboczej<sup>18</sup>. Niestety koszty ukryte spadają na mieszkańców Polski.**

W 2023 roku zidentyfikowaliśmy 44 aktywne (niezawieszone) farmy norek z kapitałem zagranicznym, co oznacza, że **ponad 26% wszystkich nadzorowanych ferm norek z obsadą zwierząt w marcu 2023 miała powiązania z kapitałem duńskim i holenderskim.**

W przypadku zachodniopomorskiego i lubuskiego to łącznie aż 68%, a w woj. wielkopolskim 19%. To istotna informacja, bo to w tych trzech województwach zarejestrowana jest połowa ferm norek w kraju.

Ważna jest nie tylko liczba ferm norek, ale też ich obsada (liczba zwierząt na fermie). **Gospodarstwa z zagranicznym kapitałem często przekraczają 200 DJP, czyli 80 tys. zwierząt.** Dodatkowo farmy norek w zachodniej części kraju są znacznie większe od średniej (6817 samic stada podstawowego w regionie zachodnim przy średniej wielkości stada 2515 w roku 2014), dlatego bardzo prawdopodobne jest, że duńskie i holenderskie farmy odpowiadają za znacznie większy odsetek produkcji norek w Polsce<sup>19</sup>.



<sup>18</sup> P. Rawicki (2018), *Holenderski przemysł futrzarski w Polsce*, [online] <https://www.otwarteklatki.pl/blog/holenderski-przemysl-futrzarski-w-polsce>, [dostęp: 12.12.2023].

<sup>19</sup> M. Korzeniak (2024), *Kto zarabia na zabijaniu zwierząt na futro w Polsce? Analiza wpływów zagranicznych w polskim przemyśle futrzarskim*, <https://otwarteklatki.pl/blog/wplywy-zagraniczne-polski-przemysl-futrzarski> [dostęp: 24.01.2024]



↑ Śledztwo na największej fermie norek w Polsce znajdującej się w Góreczkach, powiat krotoszyński

## CZY PO ZAKAZIE W POLSCE FERMY NIE PRZENIOSĄ SIĘ DALEJ NA WSCHÓD?

W dyskusji o zakazie hodowli zwierząt na futro nieraz słyszy się, że nie ma sensu wprowadzać takiej ustawy, bo farmy przeniosą się do innego kraju.

Warto jednak zaznaczyć tutaj kilka ważnych kwestii:

- Nawet jeżeli część hodowców zdecyduje się przenieść biznes do innego kraju, będzie to garstka przedsiębiorstw. **Większości z nich na taki krok nie będzie stać.**
- **Sytuacja branży futrzarskiej w 2013 była zupełnie inna niż obecnie.** Produkcja rosta i była legalna w większości Unii Europejskiej. Od tamtej pory ponad 20 krajów w Europie zakazało hodowli zwierząt na futro lub wprowadziło znaczące ograniczenia w hodowli<sup>20</sup>, a sytuacja geopolityczna i wojna w Ukrainie sprawia, że przenoszenie działalności na wschód byłoby dla hodowców niezwykle ryzykowne, czy nawet niemożliwe.
- Biorąc pod uwagę, że **kolejne kraje wprowadzają zakaz hodowli zwierząt na futro**, hodowcy ryzykowaliby, że po kilku latach działalności będą się zmagali z podobnym problemem, jak u siebie w kraju. Holendrzy są tutaj dobrym przykładem, bo choć udało im się kontynuować hodowlę z Polsce przez ostatnią dekadę, to **najprawdopodobniej znów będą musieli poradzić sobie z wygaszeniem hodowli w naszym kraju.**

<sup>20</sup> Fur Free Alliance, Fur bans, [online] <https://www.furfreealliance.com/fur-bans/>



- Pandemia COVID-19 oraz epidemia wirusa grypy H5N1 na fermach futrzarskich w Finlandii<sup>21</sup> jasno pokazały, że **hodowla norek to zagrożenie epidemiologiczne**. Norki, jako łasicowate, są genetycznie podatne na przenoszenie różnych wirusów<sup>22</sup>. Liczni naukowcy z całego świata zwrócili już na to uwagę – np. w lipcu 2023 roku Światowa Organizacja Zdrowia opublikowała komunikat o **potencjalnym zagrożeniu dla zdrowia publicznego wynikającym z zarażenia się ssaków wirusem ptasiej grypy i mutowania wirusa**<sup>23</sup>. W tym samym miesiącu grupa wirusologów opublikowała artykuł, w którym **apelują do rządów państw o wprowadzenie zakazu hodowli zwierząt – zwłaszcza norek – na futra z uwagi na zagrożenie epidemiologiczne**<sup>24</sup>. Ten problem pozostanie aktualny i z pewnością pozostanie na tapecie rządzących.
- **Świadomość co do uciążliwości związanych z obecnością ferm norek jest znacznie większa, niż dekadę temu** – niektóre kraje europejskie wprowadzają wręcz zakaz hodowli zwierząt prewencyjnie, gdy na ich terenie nie działa ani jedna ferma, aby zapobiec rozwojowi branży w swoim kraju (taki krok podjęty np. Malta i Węgry).
- Wzrosła także świadomość konsumentcka i korporacyjna – do tej pory **już ponad 1500 marek odzieżowych zrezygnowało ze sprzedaży futer naturalnych w swoich kolekcjach, a wśród nich są najwięksi giganci mody, jak Versace, Gucci, Michael Kors, Prada, czy Dolce&Gabbana**<sup>25</sup>.

**Markus Gotthardt, prezes Saga Furs, skomentował po aukcji we wrześniu 2023 r.: „Poziom cen pozostał nieoptymalny dla producentów, co spowoduje dalszy spadek globalnej produkcji skór z norek i lisów”<sup>26</sup>.**

<sup>21</sup> Yle.fi, *Avian flu infections detected at five new fur farms – already more than 400,000 animals ordered to be euthanized*, [online] <https://yle.fi/a/74-20062972?origin=rss> [dostęp: 14.01.2024]

<sup>22</sup> Wageningen University & Research, *Questions and answers regarding infection with COVID-19 in mink*, <https://www.wur.nl/en/Research-Results/Research-Institutes/Bioveterinary-Research/show-bvr/Questions-and-answers-regarding-infection-with-COVID-19-in-mink.htm> [dostęp: 14.01.2024]

<sup>23</sup> Światowa Organizacja Zdrowia, *Ongoing avian influenza outbreaks in animals pose risk to humans*, <https://www.who.int/news/item/12-07-2023-ongoing-avian-influenza-outbreaks-in-animals-pose-risk-to-humans> [dostęp: 14.01.2024]

<sup>24</sup> James M. Hassell i in., *Epidemiological connectivity between humans and animals across an urban landscape*, <https://www.pnas.org/doi/10.1073/pnas.2218860120> [dostęp: 14.01.2024]

<sup>25</sup> Fur Free Retailer, <https://furfreetailer.com/> [dostęp: 14.01.2024]

<sup>26</sup> Saga Furs, *Saga Furs September 2023 Auction, Reports, And Stock Exchange Releases*, [online] <https://www.sagafurs.com/corporate/news/saga-furs-september-2023-auction-reports-and-stock-exchange-releases/> [dostęp: 13.12.2023].



↑ Lis na fermie lisów w Goliszowie, powiat legnicki (fot. Andrew Skowron)

## PRZEMYSŁ FUTRZARSKI NIE DAJE MIEJSC PRACY

Brakuje dokładnych danych o liczbie osób zatrudnionych w przemyśle futrzarskim. Zachodni Ośrodek Badań Społecznych i Ekonomicznych szacuje jednak, że w 2020 r. zatrudnienie na polskich fermach w przeliczeniu na całoroczne etaty to **nie więcej niż 2–3 tysiące osób**. Można przypuszczać, że najwyżej drugie tyle osób pracowało w otoczeniu tego biznesu<sup>27</sup>.

Od 2020 r. zmalała nie tylko produkcja, ale też liczba ferm futrzarskich (aż o 39%). Można więc przypuszczać, że musiała nastąpić dalsza redukcja miejsc pracy.

Trzeba też podkreślić, że **warunki pracy na fermach futrzarskich są trudne i często nieodpowiednie**. Prowadząc badania w tym zakresie, Zachodni Ośrodek Badań Społecznych i Ekonomicznych stwierdził takie problemy jak **niskie wynagrodzenia, długie godziny pracy, często bez dokumentacji dotyczącej stosunku pracy i przebiegu zatrudnienia, podwyższone ryzyko wypadków przy pracy, narażenie na choroby** (w tym te o charakterze zoonotycznym), **nieodpowiednie traktowanie, złe warunki sanitarne w miejscu pracy i w miejscu zamieszkania w przypadku pracowników sezonowych**.

<sup>27</sup> J. Urbański (2021), *Zakaz działalności ferm zwierząt futerkowych i jego konsekwencje społeczno-ekonomiczne*, Zachodni Ośrodek Badań Społecznych i Ekonomicznych, [online] <https://www.zobsie.pl/raporty/24-zakaz-dzialalnoci-ferm-zwierzat-futerkowych-i-jego-konsekwencje-spoeczno-ekonomiczne> [dostęp: 13.12.2023].



↑ Ferma nerek – Długie Stare, powiat Ileszczyński

## ZAKAZ NIE DOPROWADZI DO ZAŁAMANIA POLSKIEGO BUDŻETU

Podobnie jak przy kwestii zatrudnienia, właściciele ferm futrzarskich nagminnie wyolbrzymiają znaczenie tej hodowli. Tymczasem według raportu Zachodniego Ośrodka Badań Społecznych i Ekonomicznych **znaczenie branży futrzarskiej jest niewielkie: 0,08% produktu krajowego brutto, 0,16% polskiego eksportu, 0,014% finansów publicznych, 0,03–0,06% polskiego rynku pracy**<sup>28</sup>.

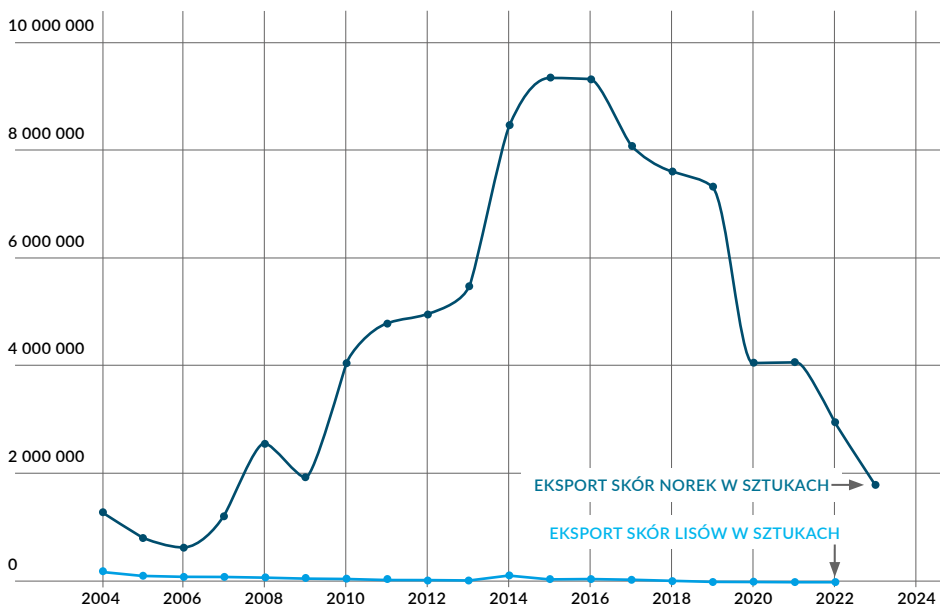
Ekspansja ferm nerek zaczęła się w 2013 roku podpisaniem umowy między spółką Skinpolex Polska (związaną z Polskim Związkiem Hodowców i Producentów Zwierząt Futerkowych) a NAFA Polska, która stała się wyłącznym odbiorcą skór zwierząt zrzeszonych w związku hodowców. Po podpisaniu umowy eksport skór nerek w ciągu zaledwie dwóch lat praktycznie się podwoił (od 5 mln do ponad 9 mln skór). Następnie ustabilizował się na poziomie 7–8 milionów skór, a po zamknięciu NAFA w 2019 **spadł o połowę**. Podczas pandemii eksport skór nerek **wciąż spadał** – pomimo czasowego wyeliminowania z rynku duńskich hodowców nerek – i w 2022 był na niższym poziomie niż w latach poprzedzających futrzarski boom w Polsce.

**Wolumen eksportu skór z lisów od 2014 zmalał niemal 30-krotnie**, wręcz do śladowych ilości, a **jego wartość zmniejszyła się z ponad 5 milionów euro w 2015 do nieco ponad 57 tysięcy (spadek o prawie 99%)**. Obecnie jedynym regularnym odbiorcą skór lisich jest Ukraina, która co roku importuje ich śladowe ilości (poniżej tony).

<sup>28</sup> J. Urbański, M. Iwański (2018), *Ocena sytuacji branży hodowli zwierząt futerkowych i jej wpływu na polską gospodarkę*, <https://www.zobsie.pl/raporty/13-ocena-sytuacji-branzy-hodowli-zwierzat-futerkowych> [online] Zachodni Ośrodek Badań Społecznych i Ekonomicznych [dostęp: 07.01.2024]



## EKSPORT SKÓR FUTERKOWYCH W SZTUKACH



ZOBACZ SZCZEGÓŁY WYKRESU  
(EKSPORT SKÓR FUTERKOWYCH W SZTUKACH):



[public.flourish.studio/visualisation/15024274/](https://public.flourish.studio/visualisation/15024274/)

WOLUMEN EKSPORTU SKÓR Z LISÓW  
(W TONACH) Z PODZIAŁEM NA KRAJE:



[public.flourish.studio/visualisation/13842251/](https://public.flourish.studio/visualisation/13842251/)

WOLUMEN EKSPORTU SKÓR Z NOREK  
(W TONACH) Z PODZIAŁEM NA KRAJE:



[public.flourish.studio/visualisation/13842220/](https://public.flourish.studio/visualisation/13842220/)



↑ Niezabezpieczona karma dla zwierząt – ferma lisów w Goliszowie (fot. Andrew Skowron)

## PROBLEM UTYLIZACJI ODPADÓW POUBOJOWYCH

Kwestią podnoszoną przy każdej debacie o wprowadzeniu zakazu hodowli zwierząt na futro jest udział ferm futrzarskich w tzw. utylizacji odpadów poubojowych (uboczne produkty pochodzenia zwierzęcego – UPPZ). Likwidacja ferm miałaby – według hodowców – oznaczać poważny problem o charakterze ekonomicznym (wzrost cen żywności pochodzenia zwierzęcego) i ekologicznym (zagrożenie sanitarne spowodowane problemami z utylizacją odpadów).

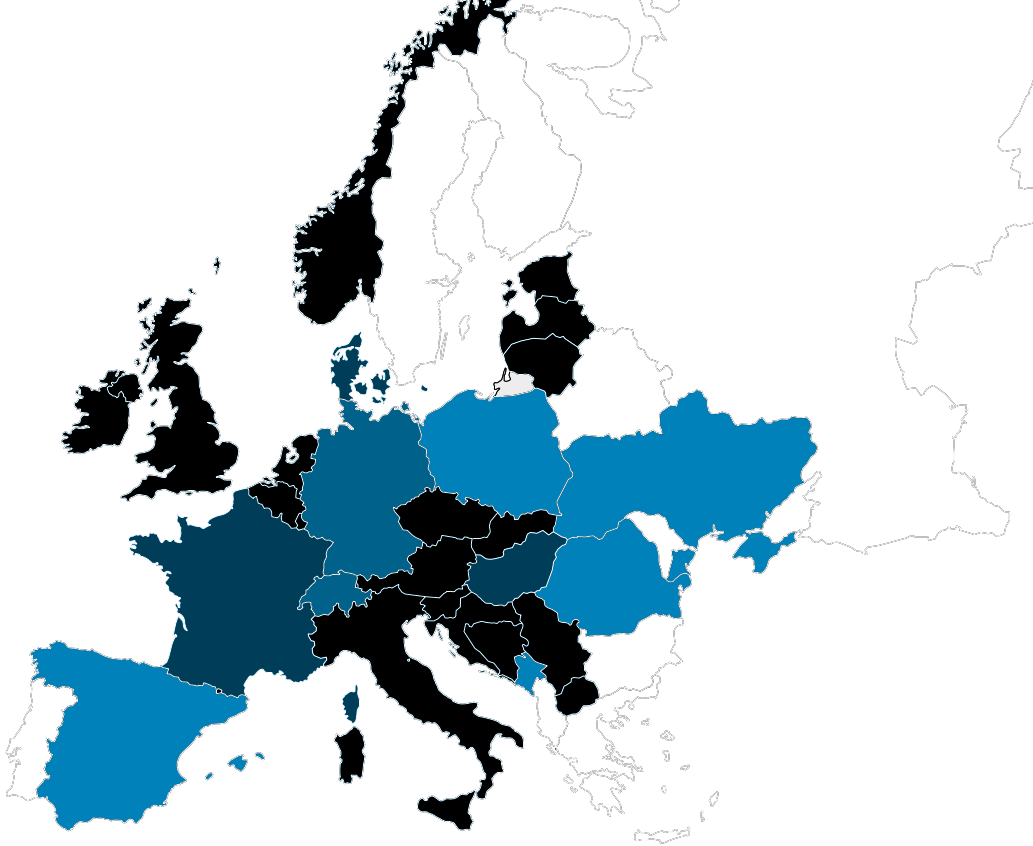
Jak wskazuje Jarosław Urbański, duża część UPPZ jest przetwarzana na karmę dla zwierząt domowych, jest wykorzystywana także jako surowiec energetyczny. Dodatkowo od końca 2021 r. przetworzonymi produktami tego typu można skarmiać zwierzęta gospodarskie (skarmianie krzyżowe). **Oznacza to, że UPPZ, w tym przy-padku tzw. kategorii 3, największej, mają dodatkowe źródło zbytu<sup>29</sup>.**

Na podstawie najnowszych danych Jarosław Urbański z ZOBSiE (Zachodni Ośrodek Badań Społecznych i Ekonomicznych) podsumowuje, że zarówno masa wykorzystywanych przez фермы zwierząt futerkowych odpadów poubojowych, jak i ich odsetek w stosunku do ich łącznej ilości sukcesywnie spada. **Obecnie prawdopodobnie nie przekracza 10%<sup>30</sup>.**

**Nie istnieją żadne dane, które wskazywałyby na to, że taki zakaz wpłynie drastycznie na ceny drobiu w Polsce, co sugerują hodowcy norek.**

<sup>29</sup> Zachodni Ośrodek Badań Społecznych i Ekonomicznych, *Ban on fur farming in Poland and its socio-economic consequences* [online] [https://www.zobsie.pl/images/ban2\\_on\\_fur\\_farming\\_in\\_poland\\_report\\_en2023-04-07\\_www\\_compressed.pdf](https://www.zobsie.pl/images/ban2_on_fur_farming_in_poland_report_en2023-04-07_www_compressed.pdf) [dostęp: 07.01.2024]

<sup>30</sup> Tamże.



**Kraje, które wprowadziły zakaz:**

Wielka Brytania, Austria, Holandia, Chorwacja, Czechy, Słowenia, Norwegia, Luksemburg, Belgia, Słowacja, Serbia, Macedonia, Bośnia i Hercegowina, Malta, Włochy, Irlandia, Estonia, Łotwa, Litwa.



**Kraje, w których trwa debata polityczna o zakazie:**

Polska, Rumunia, Szwecja.



**Kraje z częściowymi zakazami:**

Francja (zakaz hodowli dzikich zwierząt), Dania (zakaz hodowli lisów i jenotów), Węgry (zakaz hodowli norek i lisów).



**Kraje z rygorystycznymi przepisami, które spowodowały likwidację branży:**

Niemcy, Szwajcaria.



## ZAGROŻENIE DLA BIORÓŻNORODNOŚCI

Norka amerykańska to gatunek obcy w Polsce, który jest niezwykle niebezpieczny dla wielu rodzimych gatunków<sup>31</sup>. Koszt zapobiegania szkodom wyrządzanym przez zbiegłe z ferm norki obciąża m.in. polskie parki narodowe oraz unijne programy ochrony środowiska.

Choć hodowcy nerek negują możliwość ucieczek z ferm, to Ministerstwo Środowiska wydaje się nie mieć wątpliwości, że **dzika populacja norki wiąże się z działaniem ferm futrzarskich w okolicy**.

W zarządzeniu w sprawie zadań ochronnych dla Parku Narodowego „Ujście Warty” na lata 2021–2023<sup>32</sup> na liście zagrożeń znajduje się następujące pozycje:

- **Niszczenie lęgów krzyżówki** (Anas platyrhynchos), **gągoła** (Bucephala clangula), **nurogeśi** (Mergus merganser) i **ohara** (Tadorna tadorna), w sztucznych urządzeniach lęgowych, przez wizona amerykańskiego (Neovison vison) i szopa pracza (Procyon lotor)
- **Wzrost liczebności obcych gatunków drapieźników** – wizona amerykańskiego (Neovison vison), szopa pracza (Procyon lotor) i jenota (Nyctereutes procyonoides)

Warto zaznaczyć, że nie tylko wizony amerykańskie (czyli norki) sięją spustoszenie w lokalnych ekosystemach jako uciekinierki z ferm futrzarskich. Również obecność jeno-tów<sup>33</sup> i szopów praczy<sup>34</sup> w środowisku ma swoje źródło w hodowli zwierząt na futra.

W odpowiedzi na wniosek o dostęp do informacji publicznej Stowarzyszenia „Otwarte Klatki” Generalny Dyrektor Ochrony Środowiska wskazał, że „(...) w populacji dzikiej występuje znaczący odsetek uciekinierów z hodowli, co wskazuje na ciągłe zasilanie tego gatunku w środowisku przyrodniczym z hodowli fermowej”<sup>35</sup>.

<sup>31</sup> Generalna Dyrekcja Ochrony Środowiska, *Inwazyjne Gatunki Obce*, [online] <https://projekty.gdos.gov.pl/igo-neovison-vison> [dostęp: 13.12.2023].

<sup>32</sup> Zarządzenie Ministra Klimatu i Środowiska z dn. 23.12.2020 w sprawie zadań ochronnych dla Parku Narodowego „Ujście Warty” na lata 2021–2023, [online] [https://dziennikurzedowy.mos.gov.pl/fileadmin/Dziennik\\_Urzedowy/user\\_upload/Do\\_podpisu\\_zewnetrznego\\_nie\\_w\\_EZD\\_-\\_zarzadzenie\\_Ministra\\_Klimatu\\_i\\_Srodowiska\\_w\\_sprawie\\_zadan\\_ochronnych\\_dla\\_Parku\\_Narodowego\\_Ujscie\\_Warty\\_na\\_lata\\_2021\\_-\\_2023-KOREKTA2.pdf](https://dziennikurzedowy.mos.gov.pl/fileadmin/Dziennik_Urzedowy/user_upload/Do_podpisu_zewnetrznego_nie_w_EZD_-_zarzadzenie_Ministra_Klimatu_i_Srodowiska_w_sprawie_zadan_ochronnych_dla_Parku_Narodowego_Ujscie_Warty_na_lata_2021_-_2023-KOREKTA2.pdf) [dostęp: 13.12.2023].

<sup>33</sup> Instytut ochrony przyrody, *Gatunki obce w faunie Polski*, [online] <https://www.iop.krakow.pl/gatunkiobce/default15bf.html?naza=opis&id=112&je=pl#:~:text=Jenoty%20dotar%C5%82y%20do%20Polski%20z,kierunku%20zachodnim%20i%20po%C5%82udniowo%20zachodnim> [dostęp: 13.12.2023].

<sup>34</sup> Instytut ochrony przyrody, *Gatunki obce w faunie Polski*, [online] <https://www.iop.krakow.pl/gatunkiobce/default5cf8.html?naza=opis&id=116&je=pl> [dostęp: 13.12.2023].

<sup>35</sup> Odpowiedź Generalnego Dyrektora Ochrony Środowiska z dnia 27.08.2019 na wniosek Stowarzyszenia „Otwarte Klatki”, znak sprawy: DZP-WG.600.03.25.2019.ep.1.



↑ Pracownicy fermy nie przestrzegają zasad bioasekuracji podczas epidemii wirusa H5N1 na fermach futrzarskich w Finlandii (Fot. Oikeutta eläimille)

## ZAGROŻENIE EPIDEMIOLOGICZNE NA FERMACH FUTRZARSKICH

W opublikowanej w kwietniu 2020 r. w magazynie Science obszernej pracy chińscy naukowcy przeanalizowali podatność różnych gatunków zwierząt na zarażanie się wirusem SARS-CoV-2 i przenoszenie go na ludzi.

**Okazało się, że jednymi z najbardziej podatnych są zwierzęta z rodziny łośnicowatych: norki amerykańskie, kuny i fretki<sup>36</sup>.**

Światowa Organizacja Zdrowia w raporcie ze stycznia 2021 r. ostrzega, że obecność koronawirusa SARS-CoV-2 na fermach norek może **zagrozić zdrowiu publicznemu**, a także **wpływać na dobrostan zwierząt oraz bioróżnorodność<sup>37,38</sup>.**

**Od kwietnia 2020 r. koronawirusa SARS-CoV-2 wykryto na ponad 400 fermach futrzarskich w Europie** (m.in. we Włoszech, Francji, w Holandii, Danii, Hiszpanii, Grecji, Litwie, Bułgarii i Polsce), a także w USA i Kanadzie. W Europie pierwszy udokumentowany przypadek przeniesienia tej choroby z norki amerykańskiej na człowieka

<sup>36</sup> M. Enserink (2020), *Coronavirus rips through Dutch mink farms, triggering culls to prevent human infections*, [online] <https://www.sciencemag.org/news/2020/06/coronavirus-rips-through-dutch-mink-farms-triggering-culls-prevent-human-infections> [dostęp: 07.11.2023].

<sup>37</sup> M. Górak (2021), *Koronawirus na fermach norek – raporty organizacji międzynarodowych*, [online] <https://www.otwarteklatki.pl/blog/koronawirus-na-fermach-norek> [dostęp: 07.11.2023].

<sup>38</sup> Światowa Organizacja Zdrowia (2021), [online] <https://www.who.int/publications/i/item/WHO-2019-nCoV-fur-farming-risk-assessment-2021.1> [dostęp: 07.11.2023].



↑ Ferma norek (fot. Konrad Łoziński)

zarejestrowano w czerwcu 2020 r. w Danii, która była wówczas największym producentem futer w Europie. Zwierzęta na jednej z ferm najpierw zostały zarażone wirusem przez pracowników farmy, po czym **przenieśli go na kolejne dwie osoby**.

W związku z dynamicznym rozprzestrzenianiem się i mutowaniem wirusa SARS-CoV-2 rząd duński zdecydował o zabiciu wszystkich norek na fermach, czyli ok. 17 milionów zwierząt, i następnie przedłużył tymczasowy zakaz ich hodowli do końca 2022 roku<sup>39</sup>. **Zaledwie kilkoro hodowców postanowiło wznowić swoją działalność po zniesieniu tymczasowego zakazu.**

Podobna sytuacja miała miejsce w Holandii, gdzie **do września 2020 r. do zakażeń doszło na 40 ze 128 holenderskich ferm**<sup>40</sup>. Z tego powodu Holandia ogłosiła skrócenie okresu przejściowego wygaszenia hodowli – z mającego się zakończyć w 2024 r. do 2021 r.

**W Polsce potwierdzonych zostało 18 przypadków zakażenia SARS-CoV-2 na fermach norek<sup>41</sup>, z czego 11 miało miejsce w 2021 r. O pierwszym poinformowano pod koniec stycznia 2021 r<sup>42</sup>.**

<sup>39</sup> Redakcja farmer.pl (2021), *Dania przedłużyła o rok zakaz hodowli norek*, [online] <https://www.farmer.pl/produkcja-zwierzeza/inne-hodowle/dania-przedluzyla-o-rok-zakaz-hodowli-norek,111443.html> [dostęp: 07.11.2023].

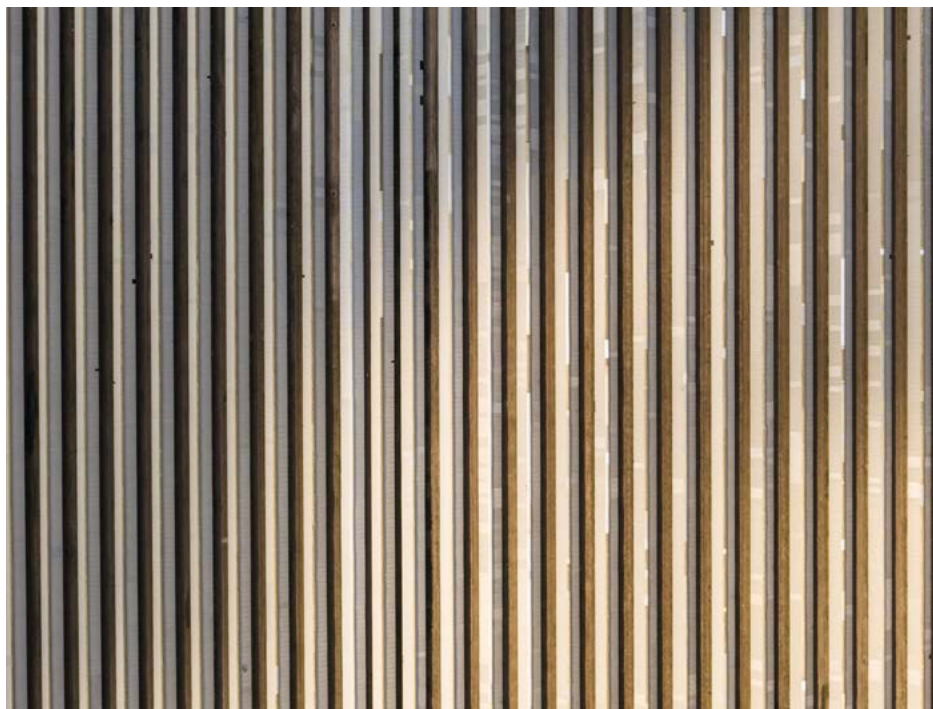
<sup>40</sup> Redakcja wur.nl (2021), *COVID-19 detected on multiple Dutch mink farms*, [online] <https://www.wur.nl/en/Research-Results/Research-Institutes/Biovetinary-Research/show-bvr/COVID-19-detected-on-two-mink-farms.htm> [dostęp: 13.12.2023].

<sup>41</sup> Główny Inspektorat Weterynarii, *SARS-CoV-2 u norek*, [online] <https://www.wetgiv.gov.pl/nadzor-weterynaryjny/sars-cov-2-u-norek> [dostęp: 13.12.2023].

<sup>42</sup> Redakcja gospodaraka.dziennik.pl (2021), *Pierwszy przypadek koronawirusa na polskiej fermie norek. Niedzielski: Jest decyzja o likwidacji*, [online] <https://gospodarka.dziennik.pl/news/artykuly/8081643,koronawirus-norki-sars-cov-2-zakazenie.html> [dostęp: 13.12.2023 r.].

Kolejnym problemem, z jakim zaczęły się borykać ферmy futrzarskie, jest **wirus ptasiej grypy**. W Finlandii, która jest jednym z największych producentów futer na świecie, zgodnie z nakazem fińskiego Urzędu ds. Żywności dokonano uśmiercenia co najmniej **120 tys. zwierząt** żyjących na fermach w związku z przypadkami zarażenia ptasią grypą. Zgodnie z danymi z grudnia 2023 r. problem zidentyfikowano na co najmniej 66 fińskich fermach<sup>43</sup>. **Światowa Organizacja Zdrowia wyraziła obawę, że w związku z rosnącą liczbą zakażeń wśród ssaków wirus może łatwiej przystosować się do zarażania ludzi**<sup>44</sup>.

**W lipcu 2023 r. naukowcy opublikowali artykuł, w którym apelują do rządów o wygaszenie hodowli zwierząt na futro, zwłaszcza norek, w ramach polityki prewencyjnej i przygotowującej do kolejnej epidemii**<sup>45</sup>.



↑ Ferma norek w Pyrzanach, powiat gorzowski

<sup>43</sup> Fiński Urząd ds. Żywności (2023), *Avian influenza cases in Finland*, [online] <https://www.ruokavirasto.fi/en/animals/animal-health-and-diseases/animal-diseases/poultry/avian-influenza/avian-influenza-in-finland/> [dostęp: 13.12.2023].

<sup>44</sup> Światowa Organizacja Zdrowia (2023), *Ongoing avian influenza outbreaks in animals pose risk to humans*, [online] <https://www.who.int/news/item/12-07-2023-ongoing-avian-influenza-outbreaks-in-animals-pose-risk-to-humans> [dostęp: 13.12.2023].

<sup>45</sup> T.P. Peacock, W.S. Barclay (2023), *Mink farming poses risks for future viral pandemics*, [online] <https://www.pnas.org/doi/10.1073/pnas.2303408120> [dostęp: 13.12.2023].



## EUROPEJSKA INICJATYWA OBYWATELSKA FUR FREE EUROPE

18 maja 2022 r. rozpoczęła się zbiórka podpisów pod Europejską Inicjatywą Obywatelską FUR FREE EUROPE, której celem jest wprowadzenie zakazu hodowli zwierząt na futro w Unii Europejskiej oraz zakaz importu futer pochodzących z ferm futrzarskich do krajów UE. **Inicjatywa zebrała ponad 1,5 miliona podpisów, w tym 90 919 podpisów z Polski, co czyni ją dziesiątą EIO w historii, która odniosła sukces. Uzyskała też największe poparcie spośród tych, które dotyczyły ochrony zwierząt<sup>46</sup>.**

7 grudnia 2023 r. Komisja Europejska ogłosiła, że zleciła Europejskiemu Urzędowi ds. Bezpieczeństwa Żywności (EFSA) przygotowanie raportu oceniającego dobrostan czterech gatunków zwierząt hodowanych na futro: norki, lisa, jenota i szynszylki na fermach futrzarskich<sup>47</sup>. Finalna decyzja Komisji Europejskiej w sprawie zakazu hodowli zwierząt na futro lub wprowadzenia wyższych wymogów hodowli zwierząt futerkowych ma opierać się na raporcie EFSA i być ogłoszona najpóźniej w marcu 2026 r.<sup>48</sup>

Warto zaznaczyć, że do tej pory raporty EFSA **jednoznacznie wskazywały, że aby poprawić dobrostan zwierząt hodowlanych, należy odejść od hodowli klatkowej**. W 2023 r. takie rekomendacje zostały opublikowane dla kur niosek<sup>49</sup>, świń<sup>50</sup>, przepiórek, gęsi<sup>51</sup> i cieląt<sup>52</sup>. Należy więc spodziewać się podobnych wniosków w przypadku zwierząt mięsożernych, drapieżnych i nieudomowionych, jakimi są norki, lisy i jenoty.

<sup>46</sup> Stowarzyszenie „Otwarte Klatki” (2023), *1,5 miliona Europejczyków przeciwko hodowli zwierząt na futro!*, [online] <https://otwarteklatki.pl/media/informacje-prasowe/15-miliona-europejczykow-przeciwko-hodowli-zwierzat-na-futro> [dostęp: 13.12.2023].

<sup>47</sup> Komisja Europejska (2023), *Questions and Answers on the European Citizens' Initiative „Fur Free Europe”*, [online] [https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/QANDA\\_23\\_6254](https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/QANDA_23_6254) [dostęp: 11.12.2023].

<sup>48</sup> Communication from the Commission on the European Citizens' Initiative (ECI) „Fur Free Europe” (2023), [online] [https://citizens-initiative.europa.eu/sites/default/files/2023-12/C\\_2023\\_8362\\_EN.pdf](https://citizens-initiative.europa.eu/sites/default/files/2023-12/C_2023_8362_EN.pdf) [dostęp: 12.12.2023].

<sup>49</sup> Europejski Urząd ds. Bezpieczeństwa Żywności (2023), *Welfare of broilers and laying hens on farm*, [online] <https://www.efsa.europa.eu/en/infographics/welfare-broilers-and-laying-hens-farm> [dostęp: 11.12.2023].

<sup>50</sup> Europejski Urząd ds. Bezpieczeństwa Żywności (2023), *Welfare of pigs on farm*, [online] <https://www.efsa.europa.eu/en/infographics/welfare-pigs-farm> [dostęp: 11.12.2023].

<sup>51</sup> Europejski Urząd ds. Bezpieczeństwa Żywności (2023), *Welfare of farmed ducks, geese, and quail*, [online] <https://www.efsa.europa.eu/en/infographics/welfare-farmed-ducks-geese-and-quail> [dostęp: 11.12.2023].

<sup>52</sup> Europejski Urząd ds. Bezpieczeństwa Żywności (2023), *Welfare of calves*, [online] <https://www.efsa.europa.eu/en/plain-language-summary/welfare-calves> [dostęp: 11.12.2023].



↑ Akcja w Krakowie w ramach zbiórki podpisów pod Europejską Inicjatywą Obywatelską „Europa Bez Futur”

## BRANŻA MODOWA ODCHODZI OD FUTER

Trend odchodzenia od futer naturalnych w modzie przez ostatnie kilka lat przybrał na sile. Z używania futer zwierzęcych w swoich kolekcjach zrezygnowało globalnie już ponad 1500 marek odzieżowych, w tym giganci mody, tacy jak Versace, Gucci, Dolce&Gabbana, Michael Kors, czy Prada, popularne sieci sklepów, jak H&M, Zara, Pull&Bear, a także nasze rodzime firmy, np. Wólczanka, Deni Cler, Gino Rossi, Ryłko, czy PROSTO<sup>53</sup>.

### „Postęp technologiczny pozwala obecnie na tworzenie luksusowej mody bez użycia naturalnych futer”.

Michael Kors

Odchodzenie od futer naturalnych jest podyktowane troską o dobrostan zwierząt, środowisko i oczekiwaniami konsumentów, którzy coraz bardziej świadomie podejmują decyzje zakupowe.

Warto również zaznaczyć, że zdecydowana większość Polek i Polaków nie kupuje futer naturalnych. Według badania Biostatu z 2022 roku ponad trzy czwarte badanych (77,3%) wskazało, że w ciągu ostatnich 2 lat nie zdarzyło im się kupić ubrania zawierającego elementy futrzane pochodzące od zwierząt. Co więcej, **72,9% ankietowanych uważa, że firmy odzieżowe powinny odchodzić od wykorzystywania futer zwierzęcych**<sup>54</sup>.

Los tej branży jest przesądzony. Dalsze utrzymywanie jej na siłę jest nie tylko przyzwoleniem na cierpienie milionów zwierząt, ale też jest szkodliwe dla mieszkańców wsi i stwarza poważne zagrożenie dla zdrowia publicznego. Przykłady ze Szwajcarii i z Niemiec jasno pokazują, że niemożliwa jest poprawa warunków hodowli zwierząt tak, aby opłacało się to hodowcom, dlatego jedynym rozwiązaniem jest wprowadzenie zakazu hodowli zwierząt na futro.

<sup>53</sup> Fur Free Retailer, [online] <https://furfreeretailer.com/> [dostęp: 24.01.2024]

<sup>54</sup> M.Korzeniak (2022), Czy Polacy kupują futra naturalne? Wyniki najnowszego badania opinii społecznej, [online] <https://www.otwarteklatki.pl/blog/czy-polacy-kupuja-futra-naturalne-wyniki-najnowszego-badania-opinii-spoecznej> [dostęp: 24.01.2024]



Stowarzyszenie Otwarte Klatki  
ul. Grottgera 16/1, 60-758 Poznań  
KRS: 0000444120

[www.otwarteklatki.pl](http://www.otwarteklatki.pl) || [kontakt@otwarteklatki.pl](mailto:kontakt@otwarteklatki.pl)